

پان تورانیسم

از سیاست شرقی بریتانیا

تا ابزار توسعه طلبی ترکیه

ولادیمیر مینورسکی، آرنولد توینبی و دیگران

به کوشش

کاوه بیات

www.ketab.ir

عنوان و نام پدیدآور	: پان‌تورانیسم از سیاست شرقی بریتانیا تا ابزار توسعه طلبی ترکی/ولادیمیر مینورسکی، آرنولد توینبی و دیگران؛ به کوشش کاوه بیات.
مشخصات نشر	: تهران: شیرازه کتاب ما، ۱۴۰۳.
مشخصات ظاهری	: ۳۱۹ص: جدول؛ ۱۴/۵×۲۱/۵س.م.
فروست	: قفقاز و آسیای میانه؛ ۲۶.
شابک	: ۹۷۸-۶۲۲-۵۳۴۶-۴۹-۹
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
یادداشت	: کتابنامه.
یادداشت	: نمایه.
موضوع	: پان‌تورانیسم Pan-Turanianism
موضوع	: ترکان — آسیای مرکزی Turkic Peoples — Central Asia
موضوع	: ترکان — قفقاز Turks — Caucasus
موضوع	: قفقاز — تاریخ Caucasus — History
شناسه افزوده	: مینورسکی، ولادیمیر فنودوروویچ، ۱۸۷۷-۱۹۶۶م.
شناسه افزوده	: Minorskii, Vladimir Fedorovich
شناسه افزوده	: هارت، کاوه، ۱۳۳۳ - مترجم، گردآورنده
رده بندی کنگره	: D۱۷۱۳
رده بندی دیویی	: ۹۷۸.۰۲۴۸۶
شماره کتابشناسی ملی	: ۹۷۸.۰۲۴۸۶

www.ketab.ir

پان‌تورانیسم از سیاست شرقی بریتانیا

تا ابزار توسعه طلبی ترکیه

نویسندگان: ولادیمیر مینورسکی، آرنولد توینبی و دیگران

به کوشش: کاوه بیات

انتشارات: شیرازه کتاب ما

تیراژ: ۵۵۰ نسخه

چاپ اول: مهر ۱۴۰۳

چاپ و صحافی: پردیس دانش

حق چاپ و نشر محفوظ است.

تلفن: ۸۸۹۵۲۲۹۷ فکس: ۸۸۹۵۱۶۹۱

همراه: ۹۵۰۰۱۸۲-۹۳۶

سایت: www.shirazehketab.com

فهرست مطالب

۷	مقدمه
۱۳	زبان‌های تورانی و پان‌تورانیسم / ولادیمیر مینورسکی
	ندای اوراسیا: زمینه سیاسی توران‌پژوهی در نوشته‌های مکس مولر و یوریو
۲۵	کاسکینین و تأثیر آن بر پان‌تورانیسم قرن بیستم / میکانل آرمان احراری
	مسئله «تورانیسم» روس‌ها تأملی در تاریخ تبادلات فکری میان آلمان، فرانسه و
۶۳	روسیه در قرن نوزدهم / مارلن گروبل (ترجمه حمیدرضا قلی‌پور)
۱۰۳	گزارشی درباره نهضت پان‌تورانی / آرنولد هوپف
۱۵۵	توران‌گرایی جنبش ترکان جوان / گاتهارد یشکه (ترجمه سعید قانع‌فاضلی)
۲۱۹	راهنمای تورانیان و پان‌تورانیسم / اداره اطلاعات ستاد نیروی دریایی [بریتانیا]
۲۷۷	ترک‌های آسیای میانه در تاریخ و در حال حاضر / ماریه چاپلیسکا
۲۹۳	نمایه‌ها

مقدمه

«توران» یک اصطلاح جغرافیایی کهن است؛ در متون دینی و اساطیری ایرانیان به سرزمینی اشاره دارد در حدود شمال شرقی ایران زمین. مردمانش، تورانیان نیز ایرانی تبار، هرچند به دلیل راه و رسم کوچروی، با خویشان کشاورز و یکجانشین خود در جنوب و جنوب شرق در تعارض بوده‌اند.

ولی این اصطلاح در مراحل اولیه دانش شرقشناسی، بدون توجه به معنای اصلی‌اش، نخست در توصیف مجموعه‌ای از زبان‌ها و لهجه‌های رایج در آسیا به کار گرفته شد که در دو مقوله زبان‌های هندواروپایی و سامی جای نمی‌گرفتند و آنگاه یک حوزه جغرافیایی که خاستگاه این مجموعه زبان‌ها و لهجه‌ها تعریف شد.

توران جدید با حوزه وسیعی که دربر می‌گرفت از سبیری گرفته تا اسکانداویا، مغولستان تا مجارستان - نه از لحاظ جغرافیایی با توران اصلی سنخیت چندانی داشت نه از لحاظ نوع زبان‌ها و لهجه‌های رایج در میان «تورانیان».

اگرچه با دانش بیشتری که به تدریج در حوزه زبانشناسی فراهم آمد بسیاری از این زبان‌ها و لهجه‌ها نیز هریک تعریفی دقیق و مستقل یافته و اصطلاح توران و تورانی از عرصه زبانشناسی محو شد، اما در این میان «توران» معنایی سیاسی پیدا کرد که در قیاس با معنای زبانشناسی‌اش استمرار بیشتری یافت. در حوزه سیاست برخلاف حوزه علم و دانش که به‌رحال ناچار است در برابر تحقیقات و پژوهش‌های بعدی سر خم کرده و صحنه را ترک گوید، داستان و افسانه دوام بیشتری پیدا می‌کند.

در خلال تقابلی که در قرن نوزدهم میلادی میان تعدادی از قدرت‌های اروپایی

و امپراتوری روسیه شکل گرفت، توران و بر همین اساس مجموعه ملل و طوایفی که در آن سامان جای داشتند - تورانیان - نیروی بالقوه‌ای توصیف شدند که می‌شد از آنها برای سست کردن پایه‌های امپراتوری بهره برد. اگرچه در مراحل بعد پان‌تورانیسم در مقام اندیشه‌ای که می‌بایست این نیروی بالقوه را به تحرک آورد بیشتر برای ترکان عثمانی جذابیت پیدا کرد و سمت‌وسوی جدیدی که جهانگشایی آنها می‌توانست پیدا کند ولی این جابجایی و دست‌به‌دست شدن به‌سرعت روی نداد و پان‌تورانیسم اروپائیان تا پیش از تقلیل به مقدمه‌ای بر پان‌ترکیسم در ادوار بعدی مراحل مختلفی را طی کرد که شایسته توجه بیشتری است. تعدادی از رسائل و مقالاتی که در این مجموعه ارائه شده‌اند از این مراحل مختلف، از جمله جایگاه این تعریف سیاسی در نوع نگاه اروپائیان به خودشان و همسایگان شرقی‌شان در یک دوره، تصویر مشخصی ارائه می‌کند. به‌ویژه آنکه به‌رغم تغییر و تحول پیش‌گفته و تقلیل بحث پان‌تورانیسم به پیش‌درآمدی بر شکل‌گیری ناسیونالیسم ترک و تأسیس جمهوری ترکیه، در بسیاری از تحولات منطقه‌ای و بین‌المللی بعدی - سال‌های بین دو جنگ اول و دوم جهانی، جنگ سرد... - کم‌وبیش رد و نشانی از آن رویکرد برجای ماند و در حال حاضر نیز چنین به‌نظر می‌آید در دور جدیدی از تقابل بین «شرق» و «غرب» آغاز شده است. زمینه‌هایی از این دست مجدداً مورد توجه قرار دارند، به‌ویژه آنکه این بار شاید بشود بگوییم، دو نشان زد؛ هم پشت روسیه را خالی کرد و هم ایران را تحت فشار قرار داد.

یکی دیگر از دلایل کم‌توجهی نسبی به مقوله پان‌تورانیسم، تمرکز بررسی‌های بعدی بر جنبه‌های نظری و فکری این بحث بود و ندیده‌گرفته شدن ابعاد عینی و عملی‌اش. پان‌تورانیسم در یک دوره کوتاه از واپسین ایام امپراتوری عثمانی، در فاصله فروپاشی امپراتوری روسیه در پائیز ۱۹۱۷ که راه را بر «توران» گشود، تا شکست عثمانی‌ها در پائیز سال بعد به سیاست اصلی هیئت ثلاثه حاکم - انور، جمال و طلعت‌پاشا - تبدیل شده بود و این سیاست عمده را فقط از طریق مقالات و رسائل منتشرشده، آراء و عقاید ابرازشده این و آن نمی‌توان دنبال کرد، تدارکات و لشکرکشی‌هایی که در راه تحقق آرزوی اتحاد تورانیان تحت لوای عثمانی‌ها صورت گرفت را نیز باید در نظر گرفت.

«زبان‌های تورانی و پان‌تورانیسم» مقاله کوتاه و موجز ولادیمیر مینورسکی، شرق‌شناس معروف روس در چاپ اول *دائرةالمعارف اسلام*، به‌عنوان نوعی مقدمه، نخستین مقاله این مجموعه را تشکیل می‌دهد. یکی از اولین مقاله‌هایی که در این موضوع منتشر شد و به‌دلیل اعتبار علمی نویسنده آن هنوز هم محل مراجعه است.

دومین مقاله این مجموعه، *ندای اوراسیا: زمینه سیاسی توران پژوهی در نوشته‌های مکس مولر و یوریو کاسکینین و تأثیر آن بر پان‌تورانیسم قرن بیستم* به قلم میکائیل آرمان احراری همانگونه که از عنوان فرعی آن برمی‌آید از دو مرحله آغازین شکل‌گیری اصطلاح توران به‌عنوان یک مفهوم زبانشناختی و جغرافیایی می‌گوید که در بررسی‌های پیشین به نحوی گذرا از آنها یاد شده بود. نقطه تلاقی دو سعی و تلاش علمی زبانشناختی متفاوت، یکی به زعامت یوریو کاسکینین در فنلاند و دیگر به زعامت مکس مولر دانشمند آلمانی مستقر در بریتانیا که هر دو در یک رویکرد ضدروسیت در ارائه تعریفی از توران به‌عنوان یک مفهوم زبانشناختی و جغرافیایی به نتایج مطلوب رسیدند. اولی در ارائه تعریفی از یک هویت مستقل برای فنلاندی‌ها که در آن بخشی از امپراتوری روسیه بودند و در تلاش‌هایی از این قیدوبند و دومی نیز شناسایی و تعریف طیف متنوعی از ملل و اقوام آسیایی در مستملکات شرقی و جنوبی روسیه و سپس پیرامون آن بر اساس مختصر دانش و آگاهی وقت از داده‌ها و دانسته‌های زبانشناختی و «نژادی» مربوط به آن حوزه تحت عنوان «توران» و «تورانی»؛ مجموعه‌ای که از آن دوره به بعد به‌عنوان یک نیروی بالقوه در متزلزل ساختن عقبه امپراتوری روسیه در چارچوب رقابت قدرت‌های جهانی از یک‌سو و عرصه بازسازی یک امپراتوری جدید برای ترکان بعد از فروپاشی عثمانی از سوی دیگر، مورد توجه بوده است.

مقاله بعدی، *مسئله تورانیسم روس‌ها؛ تأملی در تاریخ تبادلات فکری میان آلمان، فرانسه و روسیه در قرن نوزدهم*، به قلم مارلن لاروئل از وجه دیگری از این مقوله سخن می‌گوید و اینکه چگونه، اصطلاح توران و تورانی در تاریخ تبادلات فکری - یا به‌عبارت دقیقتر جدل‌های سیاسی - آلمان و فرانسه و روسیه بر سر مباحثی چون ترسیم یک مرز سیاسی و فرهنگی میان شرق و غرب اروپا، به یک دشنام سیاسی تبدیل شد.

این نیز از لحاظ نشان دادن جرئت و جسارت طرح و بحث نظریه‌های بی‌پایه و

اساس مانند خود مقولهٔ توران بررسی مهمی است و آنگاه چیرگی شگفت‌انگیز اینگونه مباحث نژادی و نژادپرستانه بر گفتارهای سیاسی و فرهنگی اروپائیان که تبعات هولناک آن تنها پس از یک قرن خود را نشان داد.

تعدادی از دیگر مقالات این مجموعه بیشتر جنبه‌ای سندی دارند و از این‌رو ارائه شده‌اند که از نقطه‌نظر آشنایی با نوع نگاه برخی از صاحب‌نظران آن دوره نسبت به مقولهٔ پان‌تورانیسم مفید واقع گردند؛ مقالهٔ گزارشی دربارهٔ نهضت پان‌تورانی - به احتمال زیاد به قلم آرنولد توینی دانشمند صاحب‌نام بریتانیایی که در اکتبر ۱۹۱۷ برای استفادهٔ دوایر نظامی بریتانیا منتشر شد را نیز قاعدتاً باید در همین چارچوب ارزیابی کرد ولی نظر به جایگاه علمی او، این رساله که در دورهٔ خدمتش در ادارهٔ اطلاعات وزارت امور خارجه تهیه و منتشر گردید، همانگونه که ملاحظه خواهد شد، اهمیتی بیش از یک سند صرف دارد؛ علاوه بر طرح شمایی از پیشینهٔ بحث، جایگاهی که در آستانهٔ جنگ جهانی اول در مباحث سیاسی عثمانی یافت، با در نظر داشتن دیگر عوامل آراء مؤثر در تبیین و تعیین سیاست‌های ترکان جوان در آن دوره، مانند اسلامگرایی و ملی‌گرایی را ارائه می‌کند که هنوز هم به‌رغم گذشت یک قرن، درخور توجه و تأمل هستند.

همانگونه که در ابتدای این یادداشت خاطر نشان شد، نادیده گرفتن وجه عملی و اجرایی پان‌تورانیسم در سال‌های پایانی حکمروایی سلطنت عثمانیه و ترقی در اواخر جنگ جهانی، یکی از کاستی‌های عمده در این حوزه است و مقالهٔ «توران‌گرایی جنبش ترکان جوان» به قلم گاتهارد یشکه با تمرکز بر جوانب نظری و عملی آن در تحولات سیاسی دورهٔ مورد بحث و بخصوص در خلال لشکرکشی قوای عثمانی به سمت قفقاز و تلاش‌هایی که در همین دوره برای ایجاد ارتباط با تلاش‌های سیاسی مسلمان‌های کریمه و آسیای میانه صورت گرفت، می‌تواند گامی تلقی گردد در رفع بخشی از این کاستی.

دو مقالهٔ بعدی، راهنمای تورانیان و پان‌تورانیسم و ترک‌های آسیای میانه در تاریخ و در حال حاضر را نیز باید بیشتر به چشم اسناد بازمانده از یک دوره نگرست و اطلاعی که از طرز فکر پاره‌ای از صاحب‌نظران آن ایام به دست می‌دهد. در ترجمهٔ آنها نیز فقط به مقدمات بحث اکتفا شد و از ترجمهٔ متن اصلی این دو

گزارش که به توصیف جزئیاتی دربارهٔ اقوام و ملل «تورانی» اختصاص دارد صرفنظر شد. برای آگاهی از این موارد باید به تحقیقات جدید و علمی تری که در این زمینه صورت گرفته است مراجعه کرد، چرا که این داده‌ها بیشتر از لحاظ آشنایی یا تاریخچه بحث اهمیت دارند تا اصل بحث.

نویسندهٔ راهنمای *تورانیان و پان‌تورانیسم* که در نوامبر ۱۹۱۸ از سوی ادارهٔ اطلاعات نیروی دریایی بریتانیا منتشر شد، شناخته نیست؛ داده‌های آن که احتمالاً حاصل کار یکی یا تعدادی از اساتید شرقشناس بریتانیا است کهنه و قدیمی به نظر می‌رسد که شاید بنا به اهمیت بحث در این دوره، گردآوری و منتشر شده‌اند. علاوه بر بخش مقدماتی کار، برای آگاهی از سطح نازل این بررسی، بخش مربوط به ترکان ایران آن نیز ترجمه شد.

در ترجمهٔ مقالهٔ بعدی و پایانی این مجموعه، فصل اول کتاب *ترک‌های آسیای میانه در تاریخ و در حاضر* نیز بنا به ملاحظهٔ پیش گفته، فقط به فصل اول آن اکتفا شد. ولی این کتاب با توجه به چند تفاوت عمده دارد؛ نخست آنکه هم نام و نشان نویسندهٔ آن روشن است و نام و تاریخ تحقیقاتی که یافته‌های او بر آنها استوار شد. تفاوت دیگر به رویکرد متفاوت نویسنده دربارهٔ پان‌تورانیسم مربوط می‌شود. ماریه آنتوانت چاپلیسکا (۱۹۲۱-۱۸۸۴) بانوی مردم‌شناس لهستانی با آنکه جوان مُرد اما از پیشگامان مردم‌شناس فرهنگی بود و تا پیش از مرگ نابهنگامش در سی‌وشش سالگی، بر اساس تحقیقات میدانی گسترده‌ای که در سیبری و نواحی مجاور آن انجام داد، به انتشار چند اثر جامع در این حوزه موفق شد که ترک‌های آسیای میانه... از آخرین آنها بود.

برخلاف راهنمای *تورانیان و پان‌تورانیسم* که به نظر می‌آید داده‌های آن مربوط به ایامی است که دولت بریتانیا در تلاش مهار روسیه نگاه مثبتی به پان‌تورانیسم داشت، نگاه چاپلیسکا کاملاً منفی است. نگاه متفاوت او را بدین مقوله از همان فصل‌بندی کتاب نیز می‌توان دریافت که با زیر سؤال بردن تلقی قالبی و رایج آن دوره از توران و اقوام تورانی، بدون کشیدن پای ایران به این بحث از دو جهان ترک یاد می‌کند، یکی ایرانی، ایرانی به معنای عام کلمه که شامل ایلات و طوایف ترک‌زبان بخش‌هایی از شمال خراسان بزرگ و ماوراءالنهر می‌شد- ترکمن‌ها،

سارت‌ها، تارانچی‌ها، اوزبک‌ها، قزاق‌ها و قراق‌لباق‌ها- و آنگاه ترکان تورانی که قرقیزها، ترکان و تاتارهای سیبری و ترکان شمال‌غرب مغولستان و ترکستان شرقی را شامل می‌شد.

تأکید نویسنده بر «نشان دادن وجه غیرعلمی یکی از اصطلاحاتی که با کلمه 'پان' شروع می‌شود...» (ص ۲۸۶) هم از این تفاوت دیدگاه حکایت دارد و اینکه «...سخن گفتن از عثمانی‌ها و ترکان تورانی به‌عنوان یک واحد پیوسته نژادی به ضرب یک جزوه تبلیغاتی یا چرخش یک قلم، به معنای محو و نادیده‌گرفتن تمام حمله‌ها، مهاجرت‌ها و ادغام‌هایی است که در طول بیست قرن آن بخش از جهان را زیر و زبر کرده است.» (ص ۲۸۷).

* * *

در پایان لازم می‌داند از آقایان حمیدرضا قلی‌پور و حمید قانع‌ی (فاضلی) که زحمت ترجمه کتاب محالۀ این مجموعه را عهده‌دار شدند تشکر کنم. دیگر مقالات و رسائل را نگارنده ترجمه کرده است.

کاوه بیات

www.ketab.ir